

УДК :101:177.1.(575.2)(04)

Эсеналиева Сайкал Табышбековна
*преподаватель кафедры филологического и
социально-экономического
образования педагогического
факультета КНУ им. Ж. Баласагына*
Esenalieva Saykal Tabyshbekovna
*associate Professor of the Department of
Philological and Socio-Economic
Education of the Pedagogical Faculty of
KNU named after Zh. Balasagyn*

Абдылдаева Тамара Чыналиевна
*доцент, кафедра филологического и социально-
экономического образования,
педагогический факультет, КНУ им. Ж. Баласагына*
Abdyldaeva Tamara Chynaliyevna
*associate Professor of the Department of
Philological and Socio-Economic
Education of the Pedagogical Faculty of KNU named
after Zh. Balasagyn*

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ ЭКОГУМАНИСТИК МАМИЛЕЛЕРДИН ЧАГЫЛЫШЫ

Аннотация. Бул макалада элдик оозеки чыгармадагы философиялык жана экологиялык баалуулуктар жөнүндө; учурдун экологиялык императивдерине үндөш келген ойлорду, келечек муунга жайылтуу; экогуманизмди калыптандыруу тууралуу айтылат.

Ачкыч сөздөр: «Манас» эпосу, маданий мурас, экомаданият, көчмөндөр, экологиялык баалуулуктар, экогуманизм, *мазмун, маңыз.*

ОТРАЖЕНИЕ ЭКОГУМАНИСТИЧЕСКОЙ ПОЗИЦИИ В ЭПОСЕ «МАНАС»

Аннотация. В этой статье речь идет о философских экологических ценностях устных произведений, о великих мыслях созвучных экологических императивам современности, о распространении их будущим поколениям и формировании экокультуры.

Ключевые слова: эпос «Манас», культурное наследие, экокультура, кочевники, экологические ценности, экогуманизм, содержание, сущность.

REFLECTION OF ECO-HUMANIST ATTITUDE IN THE EPOS «MANAS»

Abstract. This article deals with the philosophical works of oral ecological values; the great mind consonant with ecological imperatives of our time, the distribution of their future generations and the formation of ecological culture.

Key words: epic «Манас», eco-culture, nomads, ecological, content, essence.

Борбордук Азиянын маданий-цивилизациялык өнүгүү тарыхындагы муундан-муунга берилүүчү руханий дөөлөтү, оозеки чыгармачылыгы жөнүндө Японияда жашаган буддисттердин монахы Тераса Дзюнсэй: «Борбордук Азия бүтүндөй адамзаттын руханий маданиятынын бешиги болгон жана ушул жерде адам цивилизациясынын үрөнү өнүп чыккан. Алар турмуштук билимин бүт бойдон эс тутум аркылуу байытып, Космостогу билинер-билинбес Ааламдан алган сабактарын китепке жазып отурбай, эс-тутумунда сактап, укумдан-тукумга өткөрүп келгенин билгизет» деген [3]. Бул өңүттө ар бир эл өзүнүн көркөм өнөрүнө, этникалык, улуттук маданиятына, ага тиешелүү эпикалык аң-сезиминин дараметине, дөөлөттөрүнө жараша дүйнөлүк маданий казынага олуттуу салым кошуп келерин эске алсак, кыргыз калкы дагы көлөмү, поэтикалык көркөмдүгү, маңыз-мазмунунун байлыгы, тереңдиги жагынан теңдешсиз улуу чыгарма - «Манас» эпосун жаратып, кылымдан кылымга оозеки руханий мурас катары сактап келди.

Аталган эпостогу чыгыш элдеринин, айрыкча көчмөн кыргыздардын этникалык, эпикалык аң-сезимине шайкеш чагылдырылган экогуманисттик мамилелер (экологемалар, экософиялык кайрыктар, социалдык-экологиялык өңүттөгү философемалар) олуттуу мааниге ээ. Эпопеяда көркөм образдуу берилген экологиялык баалуулуктар элдик эпикалык аң-сезимдин олуттуу багытын түзүп, «аалам-адам-табият» биримдигин, аны менен байланышкан дүйнөтаанымдын негизин туюнтат. Ошондуктан, «Манастагы» экогуманизмдин философиясын ой чабыттан өткөрүү илимий зарылдык болуп саналат.

«Манас» эпосунун көөнөрбөс баалуулугу андагы табият жөнүндөгү, адамдар (эпикалык каармандар) менен табияттын ажырагыс биримдиги тууралуу көркөм-поэтикалык сүрөттөөлөрдүн, окуялардын көп кырдуу чагылдырып берилишинен ачык байкалат. «Манас» эпосунун поэтикалык сюжеттик композициясында үчилтиктин башынан аягына чейин тулпарлардын көркөм образдары санынын көптүгү (150 тулпардын аты аталат) жагынан эле өзгөчө орунду ээлебестен, локомотивдик күчкө

ээ болуп, ар кандай окуялардын бир-бирине жалгашышын камсыз кылып турган жандуулугу менен байыркы көчмөндөрдүн социалдык турмушунда, жоокердик доордо негизги функцияны аткаргындыгы кеңири туюнтулат. Бул элдик улуу чыгармада башка элдеринин фольклордук чыгармаларына салыштырмалуу тулпарлардын образы өтө кеңири жолугушун атайын белгилөөгө болот.

Манас жана анын тулпары Аккула, Алмамбет менен Сарала тулпары эпопеяда ажырагыс бир бүтүн образды түзүп турат, бир да согуш, бир да жеңиш тулпарсыз өтпөйт; жакшы тулпар ат – жеңиштин бирден бир көмөкчүсү. Мына ушул себептүү Көкөтөйдүн ашындагы Мааникер тулпар үчүн болгон чыр чоң кагылышка өтүп кете жаздайт. “Кичи казатта” Аккула окко учканда Айкөл Манас канатынан айрылгандай муңканып:

Азамат күттүм, эр күттүм,
Алмамбетче болбоду.
Аргымак күттүм, ат күттүм,
Аккулача болбоду... – дейт.

Айкөл Манас баатырдын сырдашкан досу Алмамбеттен, боорэти менен тең көргөн жаныбарынан айрылып сыздаган арманы анын ажалы жакындаганын көрсөткөн белги катары сүрөттөлөт. Ал эми Алмамбет окко учканда сөөгүн тулпары Саралага жүктөп, акылман Бакай карыя аманат кылып айтып, табыштайт. Айбан да болсо жаныбар Сарала Алмамбетти жоктоп, “кырт” дегизип чөп албай, “кылт” дегизип суу жуутпай, аза күтүп, айбан көрбөс кордукту көрүп, эчен ашуу, таштак жолду басып, айтылуу Чеч-Дөбөгө ээсинин сөөгүн жеткирип келет [2]. Кыргыздардын тарыхый-этникалык өнүгүүсүнүн эволюциялык маани-маңызы таасын көрсөткөндөй, бул эпикалык чыгармада баатырлар менен тулпарлардын образдары ар дайым бир-бирин толуктап, ыйык колдоочусундай милдетти аткарып, бир-бирине шайкеш келген кош биримдикте элестетилип, экогуманисттик мамилелерди тереңдетип, күчөтүшөт.

Эпопеядагы архаикалык катмардан орун тулпарлардын өзгөчө касиеттерин – учуучу, канаттуу, адамдай акыл-эске ээ сүйлөөчү, чаалыгып-чарчабастыгы, жел

жетпеген күлүктүгү, ар тулпардын өзүнө гана таандык көркөм келбети зор ынтаа менен сүрөттөлүп, асыл сапат катары бааланат. Тотемдик функцияны аткарган архаикалык катмардагы тулпарлардын образы (Мааникер, Аккуланын, Чалкуйруктун баштапкы образы; Коңурбайдын Алгара, Кыяздын Кара тулпары, калмактын Нескара баатырынын казат аты Чабдар) аркылуу эпосто табият менен адам биримдигин чагылдырган өтө терең маанидеги экологиялык маани-мазмун берилген. Бул эпостун көз караштык мазмуну таасын көрсөткөндөй, адамдык социалдык-психологиялык касиеттердин жаныбарларга ыйгарылышы, каармандардын тулпарларына “адамдык” касиет жана белгилердин берилиши, эпопеянын жалпы көркөм эстетикалык мазмунунун артылышына кол кабыш этүү менен жандандыруу процесси менен байланышкан. Жогоруда белгилегендей, элдик оозеки чыгармачылыктын мазмунуна назар салсак «Манаста» (көчмөн калкыбыздын салттуу аң-сезиминин өңүтүндө) бүтүндөй калайык, баатырлар ар бир табияттык объекттен кандайдыр-бир «активдүүлүктү», «кол жеткистикти» сырдуулукту жана кудуреттүүлүктү, табигыйлуулуктан бөтөнчөлүктү сезүүгө аракеттенишкен. Бул өңүттө адамдарды курчаган бүтүндөй табият жандандырылган. Маселен, Айкөл Манас баатыр көз жумганда: алты күнү ай чыкпай, ай караңгы түн болуп, **карагай ыйлап, тал ыйлап**, караган журттун баары ыйлап, желгенине жел жетпес, басканына мал жетпес ок-дарынын баарысын жүктөп жүргөн касиеттүү **Желмаян** көзүнүн жашын төгүп, баатырдын сөөгү жаткан капшытка чөгүп адам сыяктуу кайгы-муңга батып аза күтүп калды дейт. Манастын каза болушу анын жаныбарлары үчүн дагы оор трагедия, арман. Жаныбарлар дагы адам сыяктуу кайгыга батып аза күтүп жаткандыгы адам менен табияттын ажырагыс биримдигин чагылдырган бүгүнкү дүйнөлүк алкакта биринчи орунда турган экологиялык маселелер менен толук үндөшүп турат. Эпопеянын идеялык-эстетикалык маңызынын тереңдиги андагы негизги каармандардын трагизм өз апогеинине жеткенде анын рухун, мүнөзүн терең-

детүү үчүн табиятка жан киргизилип, адамзаттын кайгысын, азабын табият дагы оор сезим менен кабыл алат.

Байтерек, Чынар терек — эпос боюнча бутагынан адамга укмуштуу ал-кубат берүүчү сүт чыккан касиеттүү дарак. Дүйнөлүк оозеки чыгармачылыкта жана диний түшүнүктөрдө аалам дарагы (өмүр дарагы, космос дарагы) жөнүндөгү миф кеңири белгилүү. Ал дарактын тамыры жер астындагы дүйнөдө (өлүктөр өлкөсүндө), ортоңку сөңгөгү жер үстүндө (кадимки адамдар өлкөсүндө), башы асманда (кудайлар өлкөсүндө) жайгашып, бүткүл ааламды өзүнө туташтырып турат деген ишенимге ээ. Байтеректин эгеси көпчүлүк учурда аял (эне) түрүндө элестетилип, ал өзү каалаган учурда өлүп бараткан, чарчап-чаалыккан адамга өлбөс же укмуштуу ал-кубатка ээ кылуучу, жашартуучу ичимдик, тамак (сүт, мүрөктүн суусу, алма жана башкалар) тартуу кылат. «Манастагы» Байтерек ушул аалам дарагы жөнүндөгү мифтин кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында унутулуп бараткан бир үлгүсү. Абыке, Көбөштүн талоонуна түшүп, аябай кордук көргөн Каныкей жалгыз баласы Семетейди душмандан сактап калыш үчүн Букарга алып качып бараткан узак, татаал жолдо аш-тамаксыз калып, катуу кыйналат да, астынан кезиккен Байтерекке мындайча кайрылат:

Олуя болсоң кол жайып,
 Бага болчу Байтерек.
 Олуямдан айрылып,
 Караан таппай турабыз,
 Биз өңдөнгөн бакырга
 Ата болчу Байтерек.
 Кайран жандан түңүлдүк,
 Бир корголоп кетүүгө,
 Ата-а айланайын Байтерек.
 Алдыңызга жүгүндүк,
 Чаалыктым уйку кандырчы,
 Айланайын Байтерек.
 Чарчадым жанды тындырчы,
 Уктайын кана Байтерек.
 Жетимиңе күч берчи.
 Кагылайын Байтерек,
 Акысыз калдым сүт берчи.
 Өчкөн отум тамызчы,
 Өлгөн жанды тиргизчи.
 Үзүлүп кеттим улачы [3, 139].

Байтерек Каныкейдин өтүнүчүн кабыл кылып кутпа жаккы бутагынан булактай кылып сүт агызат, аны ичип, күч-кубат алышып кадимкидей демденишет. Мында адамзаттын табияттан канчалык көз каранды экендиги, эриш-аркак тыгыз байланышы чагылдырылып, Байтерек Каныкей менен Чыйырдынын кайгысын тең бөлүшүп, өзөгүндөгү сүтүн берип, тоюнтуп, калакалап панаа болот. Жогоруда берилген ыр саптарынын мазмунуна ылайык Байтерек табияттын сакралдуу, ыйыктыктын объектиси болгон. Каныкей эне андан жардам сурап кайрылып, колдоосун өтүнүп, табынып, сыйынуу менен аны касиеттүү, кудуреттүү элестетет. Дегеле, табият культунын маани-маңызына ылайык эпикалык жамаат, көчмөн цивилизациянын (түрк, алтай) субъектиси жана объектиси катарында кыргыздар эч качан өздөрүн табияттан, анын стихиялуу күчтөрүнөн жогору койгон эмес, алар ар дайым табият менен гармонияда болууга умтулушкан. Бул эпикалык чыгарманын тутумунда табият культу «жаратмандыкты», «ыйык нерселерди» адамдарга тартуулоочу материалдык гана эмес, руханий жөлөк деген маанини туюнткан. «Манас» эпосундагы Байтерекке генетикалык-типологиялык жакындыгы бар дарак Борбордук Азияда жана Сибирде жашаган түрк элдеринин фольклорунда кеңири жолугат.

Байыркы кыргыздардын дүйнөгө болгон көз карашындагы социалдык-философиялык пикирлердин элементтери биринчи кезекте алардын мифтеринде, ислам динине чейинки ишенимдеринде, эмпирикалык билимдерде пайда болгон. Эпикалык чыгармалар кыргыздардын тарыхын, маданиятын көркөм чагылдырган рухий байлык болуп эсептелип, аларда

“адам-табият” маселелери биримдикте каралып, табияттын асылдыгы, чексиздиги дүйнөнүн өнүгүүдө жана өзгөрүүдө болуп турары табигый чөйрөнү кабылдоо маселелери камтылган. Бул фольклордогу экогуманизмди даңазалаган улуу идеяларды бүгүнкү күндө өтө терең чыгармачылык менен максаттуу пайдалануу, келечек муундардын экологиялык аң-сезимин, экологиялык маданиятын, табиятка болгон эстетикалык жана этикалык мамилелерин өнүктүрүүгө чоң мүмкүндүк берет. Оозеки чыгармалардагы негизги экологиялык, философиялык идеянын мааниси, коомдук өнүгүүдөгү адамзаттын иш-аракети өздөрүнүн кызыкчылыгын, жыргалчылыгын көздө менен бирге биосферанын мүмкүнчүлүгү менен эсептешип жашоо керек, болбосо келечектеги турмушубуз өтө чоң экологиялык кризиске барып такалат.

Дүйнө жүзүндө көркөмдүгү, көлөмү жагынан алдына ат салдырбаган, руханий дөөлөтүбүздүн бермети болгон “Манас” эпопеясы этнофилософиялык асылдыктарды, экологиялык баалуулуктарды тулку боюна терең сиңирип келген, бүткүл адамзаттын маданиятынын көөнөргүс түгөнбөгөн асыл байлыгы. Демек, кыргыз элинин оозеки чыгамаларында бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелерине үндөш идеялар толук чагылдырылып, экологиялык маданияттын, аң-сезимдин эстетикалык табитинин калыптанышына түрткү берген, ата-бабалардын бизге калтырган руханий мурасы. Бүгүнкү күндө биз үчүн, келечек муун жаштардын экологиялык аң-сезимин, экологиялык маданиятын өнүктүрүү үчүн эпостогу философиялык идеялардын тутуму толук түрдө тарбиялык булактын эң таасирдүү башаты болуп бере алат.

Пайдаланылган адабияттар жана булактар

1. Кол жазмалар фондусу, 544-инв., 139-б.
2. Манас: С. Каралаевдин варианты боюнча / Түз.: А. Жайнакова, А. Акматалиев; – Б.: «Турар», 2010, 1008 б.
3. Терава Дзюнсй. Центральная Азия в XXI веке (видения буддийского монаха из Японии) // Лица. – 2005. – 28 авг.
4. Урманбетова Ж. К. Культура кыргызов в проекции философии истории. – Б.: Илим, 1997. – С. 57-86
5. Экологические традиции в культуре народов Центральной Азии / Н.В. Абаев, К.М. Герасимова, А. И. Железнов и др. – Новосибирск: ВО Наука. Сибирская издательская фирма, 1992. – 160 с.
6. Медведев В. И., Алдашева А. А. Экологическое сознание – М.: Логос, 2001. – 376 с.